

Ибадуллаева З.Ө., Сейлбекова А.Е.²

т.ғ.к., доцент, e-mail: ibadullaeva.72@mail.ru

²1 курс PhD докторанты, e-mail: aigulseilbekova@gmail.com

Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті,
Қазақстан, Нұр-Сұлтан қ.

**ХІХ-ХХ ҒҒ. БАСЫНДАҒЫ ҚАЗАҚ ДАЛАСЫНДАҒЫ
ЕМШІЛІК КАТЕГОРИЯЛАРЫ ЖӘНЕ ЕМДЕУ ТӘСІЛДЕРІ**

Қазақ халқындағы халықтық медицина – этномәдени бірліктер қатарынан орын алатын этнология ғылымындағы өзекті тақырыптардың бірі. Халық ілімі, оның ішіндегі халық медицинасын этнографиялық тың материалдармен толықтыра отырып зерттеу ғылым үшін де, күнделікті өмір тұрмысы үшін де маңызы бар мәселелер қатарына жатады. Осы орайда бұл жұмыста халық медицинасының дамуы, оның культтік немесе діни қырлары, сондай-ақ тіршілік жүйесі өмір қамының ғұрыптық қызмет белгілері сөз болады. Бұл халықтың рухани өмірін зерттеудегі басты зерттеу нысаны ретінде мәселе ауқымына айналып отыр. Бұл тек этнограф ғалымдардың ғана емес, дәрігерлердің, болашақ мәдениеттанушы, сондай-ақ тарихшы, жалпы көпшілік қауымның бірге атқарар ісі дей отырып, соңғы жылдардағы Ұлы дала мәдениетімен ұштасып жатқан емдеу әдістері мен емшілік категориялардың халық арасындағы практикалық қолданыстағы тәжірибелерінің сонау көне дәуірден орын алып келе жатқандығын Кеңес дәуіріне дейінгі еңбектер қатарынан да байқалатындығы баяндалады.

Түйін сөздер: этномәдениет, халық медицинасы, халық емшілігі, емшілік категориялары.

Ibadullayeva Z.O.¹, Seilbekova A.Ye.²

¹candidate of historical sciences, associate professor, e-mail: ibadullaeva.72@mail.ru

²doctoral candidate, e-mail: aigulseilbekova@gmail.com

L.N. Gumilyov Eurasian National University,
Kazakhstan, Nur-Sultan

**Medical methods and healers categories
of the Kazakh steppe XIX – beginning XX vv.**

One of the topical issues in the ethnological science of the Kazakh people is traditional medicine – Ethnography among ethno-cultural associations. The study of the teachings of the people, including traditional medicine, complementing the latest ethnographic materials, is one of the problems that are important for both science and everyday life. This work deals with the development of traditional medicine, its religious or religious aspects, as well as ritual signs of lifestyle. This is the main object of research in the study of the spiritual life of the people, which becomes the scale of the problems. While not only the ethnographers, but also the doctors, the future culturologist, and the historian and the general public are united in their work, it has been argued that the practical methods of treatment and treatment categories of recent years, combined with the Great Steppe culture, It is also reported that the pre-Soviet era was also observed.

Key words: ethnoculture, folk medicine, folk healer, categories of traditional medicine.

Ибадуллаева З.О.¹ Сейлбекова А.Е.²

¹к.и.н., доцент, e-mail: ibadullaeva.72@mail.ru

²PhD докторант, e-mail: aigulseilbekova@gmail.com

Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева,
Казахстан, г. Нур-Султан

Лечебные методы и знахарские категории казахской степи XIX – начала XX вв.

Народная медицина казахского народа – одна из актуальных тем науки этнологии, а также занимает значительное место в системе этнокультуры народа. Народное учение, особенно народную медицину, если пополнить свежими этнографическими материалами, то оно станет очень значительным для науки и для повседневной жизни. В связи с этим в этой работе подчеркивается развитие народной медицины, ее культовые или религиозные стороны, жизненно важные системы, традиционная роль в жизни народа. Это является самым актуальным объектом исследования в изучении духовного мира народа. Это объект исследования не только ученых-этнографов, но и историков, медиков, культурологов, а также совместная работа всего народа. В работе изучаются и описываются методы лечения и народная медицинская, традиции, применяемые народом Великой степи из давних времен, которые отражались в трудах ученых до Советского периода.

Ключевые слово: этнокультура, народная медицина, народный знахарь, категории народной медицины.

Кіріспе

Этнология ғылымының бүгінгі күндегі табыстары қоғам дамуы және отбасы тарихы, халықтық ілімдер, жалпы алғанда халықтың болмыс бітімін зерттеушілер үшін аса құнды деректер береді. Халық емшілігі – өзінің табиғи қабілеті мен тәжірибесіне сүйене отырып, әр түрлі ауруларды емдеп отырған. Жалпы емдеу тәсілдері бүгінде де халықарасында қолданылып, отбасылық тұрмыста да практикалық мәні бар құбылысқа айналып отыр.

Этнографиялық тұрғыдан алғанда емшілік немесе емдеу-сауықтыру магиясы алғашқы қауым кезеңінде қалыптасқан салт-жоралардың бірі. Ол барлық халықтарға тән және әлеуметтік дамудың барлық деңгейінде де сақталған (Токарев, 1964: 104-108).

Жалпы аурулар мен науқастарда болатын құбылыстарды зерттеуде қазіргі медицинамен бірге халықтық медицинаның алар орны орасан. Ол атадан балаға, ұрпақтан ұрпаққа жеткен, денсаулықты рухани және қоғамдық тұрғыда бірқалыпты сақтауға мүдделі, аурулардың атын табуға және оны жоюға бағытталған нақтылы іс-әрекеттердің жиынтығы.

Халық медицинасы және халық емшісі – өз ортасына, өз заманына сай келетін табиғи орта, тіршілік туралы ұғымдармен үйлесетін және оны жүзеге асыратын адам. Халық медицинасы – этнографиялық құбылыс. Әр халықтың өзіндік этномәдени ерекшеліктеріне қарай, олардың

да өзіндік емдеу тәсілдері қалыптасады. Сондай ерекшелік құбылыстар қазақ халқындағы халықтық медицинада да орын алады.

Мұның өзі ұрпақтан ұрпаққа берілетін мәдени ақпарат жүйесі ретінде қалыптасқан. Сондай-ақ халық медицинасында орын алатын әр түрлі символикалық элементтерді бүгінгі күнделікті өмір тұрмысында практикалық байланыстыру, олардың архаикалық және магиялық қасиеттері негізінде айқындалады. Дегенмен де бүгінгі таңда халық медицинасымен емдеушілердің тәжірибесінде кері әсерлер де байқалуда. Оның өзі көнеден келе жатқан емдеудің тәсілдерін дұрыс жолға қоя алмай, керісінше емші аталғандардың өз басының қамын ойлаудан ары аспағандық деп түсіндіруге болады.

Халық емін, емшілік қасиетті бабаларымыздың өзі мойындап, қадір тұтқан. Халық емі – көненің көзі, теберігі ретінде бүгінгі медицинаның анасы ретінде қолданылған. Адам медицина ғылымын оқып, зерттеп меңгерсе, ал халық емшілігімен айналысатындар өздерін Алланың қалауымен, ата-бабаның қанымен дарыған қасиетімен қабылдағанбыз деп түсіндіреді. Әдетте, мұндай үрдіс емші тәуіптер үшін айтылды. Осы орайда қазақ даласында орын алған емшілер категориялары бірнеше түрге бөлінген. Мәселен, көріпкелдік – рентген немесе сезімтал аппарат, сынықшы – хирург травматолог, нейрохирург, шөппен емдеуші – провизор, бақсы – психиатр, неврапатолог сияқты болды.

Зерттеу әдістері

XIX-XX ғғ. қазақ халқының ежелгі мәдениеті, дүниетанымы, халықтық ілімдері, әдет-ғұрпы, шаруашылық дәстүрлері қандай өзгерістерге ұшырап, бүгінгі күнге ол қандай дәрежеде аяқ басты. Осы орайда аталған мәселе ауқымына арнайы зерттеу жүргізіп, қорытынды жасаудың маңызы ерекше. Дегенмен де жалпылама түрде халықтық ілімді қамтитын, қазақтың әдет-ғұрпы, салт-дәстүрлері, яғни этномәдени процестерін жинақтаған зерттеулердің Кеңес дәуіріне дейін болғандығы белгілі. Осы орайда халық медицинасына арнайы тоқталған зерттеулер де жоқ емес. Олардың қатарында «қазақ даласындағы дәрігерлік іс туралы» мәлімет қалдырған А.Е. Алекторовты (Алекторов, 2006: 105), Торғай даласындағы қазақтардың халықтық емдеу әдістері туралы жазған А.И. Васильевті (Васильев, 1902) атаймыз. Халық медицинасына қатысты наным сенімдер болғандықтан, бұл мәселе төңірегінде де, атап айтқанда әйелдердің аяғы ауыр болуы және олардың босануы туралы жан-жақты мәлімет қалдырған Кеңес дәуіріне дейінгі зерттеулер де жоқ емес. Оның қатарындағы басты орынды Н.С. Колбасенконың мәліметтері (Колбасенко, 2006: 103) құрайды.

XIX ғ. қазақ этнографиясының өкілі саналған Ш.Уәлиханов (Уәлиханов, 1985) зерттеулері де қазақтың әдет-ғұрпы, салт-дәстүрлеріне, шаруашылық және мәдени жағдайына, ең бастысы тақырып ауқымына орай қазақтардағы бақсылық және оның емдеу әдістері туралы жан-жақты мән берді. Сондай-ақ қазақтар арасында кездесетін әр түрлі ауруларға сипаттама беріп, олардың емдеу тәсілдеріне тоқталған Ә. Диваевтың еңбегі (Диваев, 1992) де бар. Соңғы жылдары аталған еңбектерге сүйене отырып, өз алдына ғылыми ізденістер жасалған еңбектер де баршылық. Соның ішінде халық медицинасындағы діни наным сенімдердің смиотикасы мен семантикасы да арнайы қарастырылған (Қалшабаева, 2017: 197). Сондай-ақ қырғыз халқындағы халықтық оташылықтың «Манас» жырындағы көрінісі (Тентигул кызы, 2018: 5) және башқұрт халқы мен Сібірдегі түркі халықтары арасындағы халық медицинасының өзара байланыстары (Минибаева, 2009: 37-46) мәселесі де соңғы жылдары зерттеушілер назарын аударған. Мәселен қырғыз әлеуметтік құрылымындағы халықтық медицинаның дамуы мен орны жан-жақты көрсетілумен бірге, оташылықтың құралдары саналған шымшуыр, тинтүүр, аштар, шақ-шақ сияқты құралдардың (Аккалиева, 2017: 177-179)

оташылықтағы ерекшелігін атап көрсетеді. Этнограф Ә. Төлеубаев қазақтағы бақсылықтың халықтық магиялық емдеу әдістері тарихи-этнографиялық зерттеулердің негізінде жан-жақты қарастырылды (Төлеубаев, 2006: 292-315).

Емшілік және халықтық білім

Ә. Диваевтың жазбасы бойынша айтар болсақ (Диваев, 1992: 174-176), XIX ғасырда Шымкент уезі Ақтас болысының қазағы Әли Мақтыбаевтан жазып алған әр түрлі аурулар жөнінде айтады. Оның қатарында Сел немесе көкірек құрт, яғни көкіректің құрты деп аталатын аурудың қазақтар арасында жиі кездесетінін баяндайды. Бұл ауру өкпесіндегі ірің мен жөтел түрінде байқалады. Бұл ауруға ұшыраған адам өте ұзақ уақыт азап шегіп, қу сүйек сияқты кеуіп әбден жүдейді де, ақыр соңында өліп тынады. Мақтыбаевтың айтуынша, бұл ауру құрығынан ешқандай құтылу жоқ дейді. Соған қарамастан бүкіл адамзатқа тән болатындай қазақтар әр түрлі шараларды ақыр аяғына дейін қолданады.

Көкжөтел деп аталатын енді бір ауруға (сұр немесе көк жөтел) көбіне қарттар ұшырайды. Құрғақ жөтел ұстамасының күшті болатындығы сондай, адамның бұл кезде дем алу мүмкіндігі болмайды, ол булығып тұншығудан көгеретүседі. Ақыр аяғында күшті зорланудан қабылдаған тағамы мен сусынын құсып жібереді, тіпті кіші дәретін ұстауға шамасы келмейтін жағдайлар да болады. Бұл ауру ұзаққа созылады. Одан балалар да зардап шегеді. Көк жөтелден құтылу үшін қазақтар емнің неше түрлі тәсілдерін қолданады (Сәнік, 2017: 25).

Мысалы, ауруға көк қарғаның қауырсынын соруға береді, қашан жеңілдегенше ауру оны тастамауға тиіс болады. Егер бұл ем де көмектеспесе сұр атқа мініп, сұр киім киіп келе жатқан жолаушыны қарауылдап тұрады. Одан көк жөтелді қалай емдеуге болады?, – деп сұрайды. Содан соң сұр атқа мінген сұр киімді жолаушының берген кеңесін ауруға қолданады. Бірақ «сұр жөтелге» қарсы қазақтардың ең жақсы әрі сенімді емі сұр қозының етінің сорпасы болып саналады (Диваев, 1992: 175).

Шымкент уезі бұрынғы Ноғайқара болысының қазағы Еркімбек Ақынбековтің айтуынша, көк жөтелді қазақтар тағы бір еммен – сұр сиырдың сүтімен емдейді екен. Мұндай сүтке арналған көнек сиырды сауған кезде жерге тимеуі керек.

Сол сияқты, ауруға сұр сиырдың немесе көкбақ құлжа дейтін қандай бір тау аңының өтін

ішуге береді. Егер бұл ем де әсер етпесе, аурудың жақындарының бірін үлкен жолға жібереді, ол алғашқы жүргіншіні күтіп отырады. Ондай адам тап болысымен, оған көк жөтелді қалай емдеуге болады? деген сұрау қойылады. Жүргінші жауабында ұсынылған ем ауруға қолданылады.

Молда Әли Мақтыбаевтың қазақтардың басқа ауруларды емдеуі жөніндегі мәліметі өте қызықты. Мысалы, бақсы есі ауысқандарды немесе қазақтардың айтуы бойынша жын ұрғандарды қалай емдейді? Олар мұндай ауруды алып, джехрие ордені «календарларын» санап, жүгіруге мәжбүр етеді. Аталған «календарлардың» өздері ештеңе оқымайды, олар тек ауруды қоршап, «ху, ху, Алла-ху», – деп қатты айқайлайды. Демек, бұл «О, Алла!, О, Алла!», – деген сөз. Осы ем-домның бәрі үш күннен бір айға дейін созылады. Егер осындай емдеу тәсілімен аурудың жағдайы сәл жақсарса, онда бір малды сойып, оны қайнатып жейді. Сойылған малдың терісіне сүйектерді жинап салады. Содан соң теріні сүйектерімен бірге жинап алып, аурумен қосылып, ашық далаға немесе екі жолдың түйіскен торабына келеді, аурудың сырқатын үшкіріп қуады. Кейбір бақсылар айтылған сойылған малдың жалаң бас сүйегін алып, оны қара және қызыл түстерге бояйды, Содан соң аурудың қойнына тығады да, оның астынан бас сүйекті алдап өткізген болып, бас сүйекті лақтырып жіберіп, ауруды сүйрелеп қаша жөнеледі. Ал аурудың ішінде осы кезге дейін отырған жындар мен ажыналар әлгі бас сүйекке ұмтылып, оны кеміре бастайды. Мұндағы жындар мен ажыналар дегеніміз – бүкіл жандыларға қатерлі ықпалы бар қаскүнем рухтарды атаған. Олар осы іспен айналысып, сол жерде қалады, ал бақсы сол сәтті пайдаланып, аурумен бірге тез кетіп қалады. Жындар мен ажыналардан босаған ауру содан соң сауығып кетеді-міс деген.

Қазақ емшілерінің тері ауруларын қалай емдегеніне назар аударсақ, Г.А. Колосовтың айтуынша: «Тері ауруларын емдегенде, – олар сынаптан, күкірттен жасалған майларды пайдаланады. Сонымен қатар бүлдіргенді де жағады». Қара бүлдіргеннен дәрі жасау үшін алдымен шұңқыр қазып, оның ішкі жағына от жағып қыздырады. Содан кейін оттың күлін алып тастап, әлгі шұңқырға қара бүлдіргеннің сабақтарын салып нығыздайды да, оны топырақпен көмеді және үстін қара киізбен жауып тастайды. Ол екі жұмаға дейін осындай күйде жатады. Содан соң оны ашып, қара бүлдірген сабақтарын алып ұнтақтап, қоюланғанша суға қайнатады. Осы қайнатпаны сыртқы жараға, теріге дәрі ретінде

жағуға пайдаланады (Алдашев, Әлімханов, 1992: 78).

Халық аузында да адам денесі туралы, оның ішкі ағзаларының қызметі (физиологиясы) туралы нақтылы табиғатына дәл келетін ұғым мен түсініктер жеткілікті. Тәжірибеге сүйенген халық медицинасына оның білім мен тәжірибесі арқау болған. Адам денесін, оның ағзалары мен қызметін халық білген. Сөйтіп барлық ішкі ағзалардың өздеріне, оның қызметтеріне сәйкес ат қойылған. Өкпе – тыныс алу мүшесі, жүрек – қан айналысы, бүйрек – зәр шығару, бауыр, ішек, қарын, зат алмасу мүшелері екенін білмейтін қазақ жоқ десе де болады. Тамырлардың өзін қазақтар «күре тамыр» (артерия) және «көк тамыр» (вена) деп, олардың ерекшелігін ескере отырып бөлген. Жүйке тамыры деп талшықтарды айтқан (Арғынбаев, 1994:17).

Қазақ даласында адам баласының физиологиясына да қатысты психологиялық жәй-күйді білдіретін мағыналы сөздер де жоқ емес. Мәселен, Бірнәрсені дұрыс істемей, дұрыс сөйлемей тұрған адамға: «Басыңда ми бар ма?» десе, қорықпайтын батыр адамды «жүректі» дейді, қорқақ адамды «қоян жүрек» дейді. Көңілі сүйіп жақсы көргенін «бауырым» дейді. Мейірімсіз тас бауырды «тас жүрек» дейді. Лезде ашуланып, қызбалыққа салынған адамды «ыстық қанды» қызба дейді. Ал ұстамды адамды «салқын қанды» дейді. Мұның өзі ішкі ағзаларды мінез құлықтың ерекшеліктеріне санаған. Ата-бабаларымыз да адамның ең маңызды ағзалары: ми, жүрек және бауыр деп түсінген. Осылай адамның мінез-құлқы ерекшелігін ішкі ағзалармен байланыстырудың да ғылыми негізі бар.

Халық дәрігерлерінің білімі әкеден балаға, ұрпақтан ұрпаққа берілетін кәсіп тәрізді дәстүр болған. Дәрігерлік (емшілік) өнері мен білімді, қазақ арасында да өзгелердей үрім-бұтақтарына ғана үйретіп, басқалардан құпия сақтау белгілері табылады. Олардың арасында Орта Азияның атақты медреселерінен білім алған, қолдарына құраннан басқа Орта Азияның данышпан ғалым дәрігерлерінің (Әбу Әли ибн Синаның, Әл-Рази-дың) еңбектерін де ұстап, пайдаланғандары бар.

Халық арасында емдеу тәсілдеріне қарай емшілер: тәуіп, дәрігер, оташы, сынықшы және салушы деп аталды. Халық емшілері ауруға қарсы хинин, ашутас, камфор, скипидар, тотыйын, сынап, алмас, апиын сияқты улы заттарды да кеңінен қолданған (Арғынбаев, 1992:24).

Дәрілік шөптерден жусан, ермен, дермен, қарандыз, саумалдақ, қымыздық, күшала,

арша, киік оты, қалампыр, тал қабығы, нарпөз, қара бұрыш, шәй, долана, қарақат, мендуана, сана, темекі, ақсырғақ, бозбұға, итмұрын, жыңғыл тамыры, тобылғы т.б. өсімдік түрлері пайдаланылған. Сондай-ақ аққудың, аюдың өті; борсықтың, суырдың, қаздың, жылқының, қойдың майлары; азық-түлікпен – жас ет, сорпа, қымыз, шұбат, құрт, сары май, сүт, сүйек майы, бал, тұз т.б. тағамдардың емдік қасиетін халық жоғары бағалаған (Ел арасындағы этнографиялық мәліметтер, 2018).

Халық емшілері науқастың жалпы көңіл-күйіне, сыртқы пішініне, өңіне, реңіне, демалысына, тамыр соғысына көз сала отырып, оның денесіндегі ерекшеліктерді де байқауға тырысқан. Сол арқылы аурудың түрін айқындап, емдеу жолдарын айтып беретін. Ол қолдарының ұшымен өте епті және сезімталдықпен науқастың ауырған жерлерін басып сипалап, сол жерді анық білуді дұрыс санаған. Тердің қалай пайда болып, оның қай жерден шығатынына назар аударған. Тыныс алудағы көңіл күйді байқаған. Тамыр ұстап, жүрек жұмысын тексерген. Қарынды, ішті, еппен басып, ішкі ағзалардың орнын, дененің ыстығын анықтаған, түкіріктің, дәрет пен зәрдің шығу мөлшерін білген, олардың иісі мен түріне назар аударған. Осылардың бәрін білгеннен кейін, осы күнгі дәрігерлер сияқты ауру қашан, қалай пайда болды және қалай ауырады деген сұрақтар арқылы тамырын ұстап қалай ауырғанын және немен ауыратынын хабарлаған. Бұл әрине, науқас адамға үлкен әсер етеді. Осыдан соң науқас өзін қарап отырған адамның нақты дәрігер екеніне көзі жеткендей әсер алады.

Ауырған адамның өңінің бозаруы, сұрлануы, қызаруы, көздің шүңіреюі, мұрнының сораюы халық дәрігерлігінің назарынан ешуақытта тыс қалмаған. Бұлар сырқаттың ауыр белгілеріне жататынын білген. Тердің өзін бірнеше түрге: бұршақ тер, жабысқақ тер, сасық тер, қара тер, құрғақ тер деп бөлген. Ыстығы көтеріліп, аузы кеуіп, терісі құрғаған жағдайда оны «тер қысу» деп атаған. Осындайда тер шығаратын мүмкіндік жасалса, науқастың жағдайы дұрысталатынын білген. Жөтелді де бірнеше түрге бөлген. Олар көк жөтел, құрғақ жөтел, шикыл жөтел. Қақырықты да түр түске бөлген. Оның түсінің өзгеруін өкпе мен кеңсірік ауруларының белгісі деп білген. Халық, әсіресе дәрігердің (емшінің) тамыр ұстап қарағанын ұнатады.

Расында тамырдың соғуы, оның ерекшелігі әсіресе, жүрек ауруларын анықтауға көмектеседі. Себебі, тамыр біресе жиілеп, біресе

баяулап соғады. Оның соғу реті де өзгереді. Кейде соғуы әзер-әзер білінетін кездер де болады. Тамырдың қалыптан тыс осылай ерекше соғуын «тамырдың шалыс соғуы» дейді. Дененің ыстығы да, көңілдің күйі де тамырдың соғысына әсер етеді. Осының бәрін зерттеп, тамыр соғуының ерекшеліктерін айрып білуге дағдыланса, оның әр түрлі аурулармен тығыз байланысын тапса, тамыр ұстап, сол ауруларды ажыратуға болады. Халық дәрігерлерінің ішінде ондайлар болған. Оларды тамыршы емші немесе тамыршы деген. Олар тамырдың соғуын әр түрлі ауруларға сәйкестендіріп, оны тағы да қалқыма тамыр, шөкпе тамыр, баяу тамыр, қарқынды тамыр, керме тамыр, сырғақ тамыр, тебінді тамыр, әлсіз тамыр, өректі тамыр деп жіктеген.

Жүрек – адам ағзаларының ең маңызды бөлігі делінсе, тамыр ұстап, оның жөнін білуге талпыну – халықтың тамыр ұстауға құмарлығын арттырған. Тибет пен Қытай медицинасында тамыр ұстаудың биікке көтерілгендігі жан жақты сипатталып, жазба деректер сақталған. Қазіргі кезде халық медицинасымен айналысқан кейбіреулер оған басқалай көңіл бөлуде (Алдашев, 1992: 78-б).

Аурулардың белгілерін көздерімен көріп, қолдарымен ұстап білгеннен кейін халық дәрігері олардың қандай ауру екенін айтқан. Яғни осы күнгі медицина тілімен айтқанда диагноз қойған. Сонымен қатар ауруларды әр түрлі топтарға, жікке бөліп, өздерінше аурулардың толық классификациясын жасаған. Сондай халық дәрігерлерінің жіктеуі бойынша аурулар: сыртқы және ішкі аурулар болып екі топқа бөлінеді.

Сыртқы ауруларға жарақаттар, жаралар, сынық, шығу, сондай-ақ басқа да дене сыртында, теріде пайда болатын бөртпелер, қотырлар жатады. Бұл денеге бөртіп шығатын шешек, қызылша сияқты аурулар. Жалпы денеге, ерінге, езуге шығатын күлдірек, бөртпелі аурулар шешек, ұшық деп аталады.

Ал ішкі ауруларға сыртқы белгісі оншама көзге түсе қоймайтын аурулардың бәрі жатады. Соның ішінде жұқпалы аурулар да бар. Егер аурулардың сыртқы белгісі көрінбей, науқастың халы өте ауырлай бастаса, «ауру ішке түсіп кетті», – деген. Сонымен қатар аурулардың барлығын жұқпалы ауру және жай ауру деп тағы да екі топқа бөлген. Жалпы жұқпалы ауру көп тарайтын болғандықтан «сынықтан басқаның бәрі жұғады» деп жорамалдаған.

Халықтық таным бойынша аурудың ішкі, сыртқы, жұқпалы және жұқпайтын түрлері

белгілі болған. Аурулардың әрқайсысына ат қойылып, олардың 200-ден астам түрі бар, – деп жорамалдаған. Оның бәрінің де өзіндік атауы бар.

Аурулардың аты нақты әр түрлі себептерге, халықтың ол туралы ұғымына байланысты қойылған. Мысалы, бірде аурулар «өкпе ауруы», «жүрек ауруы», «асқазан ауруы», «бүйрек ауруы», «бауыр ауруы» деп ішкі ағзалардың атымен бір тіркесте айтылса, екінші жағдайда «қызылша», «талма ауруы» деп олардың сыртқы белгілеріне қарай одан әрі ауруларды дүдәмал оймен «суықтан», «ыстықтан», «астан», «өкпенің құрт ауруы» деп айтқан. Кейде аурулардың жеке белгілері олардың атын қоюға негіз болған: «бас айналу», «сақина», «қыжылдау», «кірне», «түйнеме», «демікпе», «шемен», «сары ауру» т.б. (Сәнік, 2017: 37).

Халық дәрігерлері психикалық аурулардың көбінің сыртқы сипатын білген. Оларға лайықты аурулардың түріне сәйкес ат берген. Мысалы, төмендегідей ауруларға сырт сипаты: шатасу, есі ауысу, сандырақ, шалық, шалықтау, құтыру, елірме, қияли, делбе, жабығу, меңіреу, есуас, жынды, кеше, шерменде, есірік, қояншық, алжу, мезі, талма, күмінқор, мәңгүрт, жадынан айырылған, маскүнем, апиыншы, нашақұмар және т.б.

Көпшілікке белгілі емдеу тәсілі – қан алу, денені жылыға орау, сипалау мен созу (массаж, гимнастика), әр түрлі дәрі-дәрмектерді беру (Ел арасындағы этнографиялық мәліметтерден, 2018).

Қазақ халқы көптеген ауру түрлерін біліп, оған қарсы шара қолданған. Әрине емнің бәрі бірдей сәтті бола бермеген, дегенмен науқасқа ем берудің өзі халықтық медицина тарихында маңызды құбылыс болғандығы даусыз. Демалу органдарына суық тиюне байланысты тұмау, жөтел, тамақ ауруы, өкпе қабыну сияқты сырқаттарды ең алдымен қатты терлету арқылы емдеген (Ел арасынан этнографиялық материалдар). Осы мақсатқа ыстық тамақ – жас ет, қара бұрыш қосқан кеспе, сорпа, апыйын қосқан қара шәй, мия және қарандыз тұнбасын ішкізіп, жатарда тамақ пен кеудені қойдың құйрық майымен скипидарды араластырып сылаған. Мұндай емнің ешқандай дау туғызбауы хақ. Өкпе туберкулезін негізінен тамақтың күшімен емдеген. Науқасқа бірінші кезекте жас ет жеп, қымыз, шұбат, борсық майын ішуге кеңес беретін. Бұл шараның өкпе ауруына пайдалы екендігі әлдеқашан дәлелденген. Ішек-асқазан ауруларында ең алдымен жеңіл тамақ ішу жағын ойлас-

тыратын. Іш бұзылған жағдайда тамақ жағын шектейді. Қою қара шәй, күріш ботқа, ащы қымыз береді, қарақат жапырағының қайнатындысын, құрт езіп ішкізеді, тіпті сынап та жұтқызатын. Өзімнің ел арасынан алған мәліметім бойынша сынап жұтқызу, әдетте ішінің ыстығы бар адамдар үшін қолданылған. Ол үшін аузы ойылып, немесе аяқ қолының терілері үлбіреп түсе беретін болса сынап жұтқызатын болған (Ел арасындағы мәліметтерден). Дегенмен де бұл әдіс бүгінгі күнде медицина тарапынан дұрыс емес деп саналып, сынап жұтқызуға тыйым салынған.

Емдеуде шөптен басқа да әр түрлі заттар да қолданылған. Мысалы буыны сырқырап, іскендерге, бұлшық ет ауруына, тамырдың ұшынуына және т.с.с аяқ қолды сырқырататын ауруларға жаңа сойылған малдың терісін де басқан. Ондай теріні бірде тек ісінген, қызарған, ашыған немесе сырқырап ауырған жерге басса, кейде науқастың бүкіл денесін жаңа сойылған, әлі суи қоймаған малдың терісіне ораған. Мұндай ем үшін халық дәрігер іздемей-ақ өздері жасай берген. Басы ауырғандар, «басына суық тигендер», сақинасы ұстағандар шаштарын ұстарамен тықырлап алдырып тастап, қойдың құйрығын да басып жүрген.

Мал не жаңа тері болмаса, сырқаттар суға қайнатылып, жаңа ғана жұлынып алынған шөпке де оранған. Ол үшін шөптің көк жапырақтарын пайдаланған. Бұл болмаса, құмырсқаның илеуіне, немесе ысытылған қара топыраққа да оранған. Осылай емдеуді «бұлау» дейді. Бұлау жоғарыда айтылғандай: «тері бұлау», «шөп бұлау», «құмырсқа бұлау», «топырақ бұлау» деп аталады. Сырқаттанған адамдар «тұз бұлауға» да түскен. Аталған емдеу тәсілдерінен басқа сынап жұтқызу шаралары да болған. Сүйек сықырау, буын аурулары, бел шойырылу, құяң сияқты суықтың әсерінен болған науқастарды емдеу үшін түрлі жылу бұлауларын (кұрғақ бұлау, ыстық суға және теріге түсу) кеңінен пайдаланған (Алдашев, 1992: 97). Шөлді және шөлейт аудандарда шілде түсіп, көшпелі құмдар қатты қызған кезде науқас адам бір жұма бойы құм бұлау қабылдайтын. Ол үшін құм жиегіне киіз үй тігіп, құм әбден қызған сәске түс кезінде құмға толық көміліп, алғашқы 10-күн 15-минут, кейінірек 1 сағатқа дейін бұлауланып жататын. Бұлаудан соң киіз үйде жас ет жеп, жас сорпа, шұбат, қою шәй ішіп қалжалану қажет. Құм бұлау науқасты қатты терлететіндіктен сусын жағын мольрақ ішетін. Жылы суға түсу көбіне қысты күні орындалатын. Ол үшін қазанға ысытылып, біраз тұз ерітілген суды ағаш

бөшкеге құйып науқас адам күнсайын бір жеті бойы түсетін. Әдетте, мұндай емдеу тәсілдері бүгінде профилактикалық санаториялық емдеу пункттерінде орын алып отыр. Сондай емдеу профилактикалық орындар қатарынан орын алатын «Жаңақорған санаторийін» атаймыз. Мұнда тұзға түсу, балшыққа түсу сияқты емдеу тәсілдері бар.

Қырна ауруы туралы айтқанда, мұндай ауруға ұшыраған адам ішінің бұрап ауруынан азап шегеді. Мұндай жағдайларда ошақтағы ыстық күлді алып, шайынды құятын фарфор ыдысқа салып, үстіне орамал жауып, оның ұштарын ыдыстың астына қайырады да, содан соң сол ұштарын аурудың ішіне басады. Егер іш ауру қырна ауруына қарағанда да азапты бола түссе, онда бұл ауру енді сатқақ деп аталып, оны былайша емдейді. Қара ешкіні сойып, оның өкпесін жүрегімен бірге суырып алады да, оны қарапайым тілде ата қаз деп атайды, сонымен ауруды жалаңаштап, ұзақ уақыт бойы ұрады, ауру терлеп, содан соң сауығып кетеді (Диваев, 1992: 177). Әдетте, мұндай емдеу жолдары бүгінде де оңтүстік қазақтарының

арасында кездеседі. Мәселен іші кепкен баланы немесе оны «ішіне жел қармасты», – деп кесеге оттың күлін, (көбіне сексеуіл күлі болса тіптен жақсы) салып, оны баланың ішіне басытын болған. Ол баланың ішіне жылу беріп, тез айығады (Ел арасындағы мәліметтерден), – деп сенген.

Қорытынды

Халық емшілігі – өзінің табиғи қабілеті мен тәжірибесіне сүйене отырып, әр түрлі ауруларды емдеп отырған. Жоғарыда аталған емдеу тәсілдері бүгінде де халық арасында қолданылып, отбасылық тұрмыста да практикалық мәні бар құбылысқа айналып отыр.

Жалпы аурулар мен науқастарда болатын құбылыстарды зерттеуде қазіргі медицинамен бірге халықтық медицинаның алар орны орасан. Ол атадан балаға, ұрпақтан ұрпаққа жеткен, денсаулықты рухани және қоғамдық тұрғыда бірқалыпты сақтауға мүдделі, аурулардың атын табуға және оны жоюға бағытталған нақтылы іс-әрекеттердің жиынтығы.

Әдебиеттер

- Аалиева Г.К., Тентигулкызы Н. (2017). Эволюция народной медицины и ее место в социальной структуре кыргызов по эпосу «Манас». //Интерактивная наука. №12.
- Алдашев А., Әлімханов Ж. (1992). Қазақтың халық медицинасының құпиясы. Алматы.
- Алекторов А.Е. (2006). Қазақта баланың дүниеге келуі, тәрбиеленуі, ата-аналардың құқықтары мен билігі туралы. // Қазақ халқының дәстүрлері мен әдет-ғұрыптары. 2-том. Алматы, 416.
- Аргынбаев Х.А. (1994). Халық ілімі хақында // ҚР ҰҒА хабарлары. Гуманитарлық ғылымдар сериясы. № 1.
- Васильев А.В. (1902). Народные способы врачевания у киргиз Тургайской области. // Тургайская газета.
- Диваев Ә. (1992). Тарту / Құраст. Ф. Оразаева. Алматы.
- Ел арасынан жинаған этнографиялық мәліметтерден (2018).
- Жуманазаров Х.С. (2018). Традиции, связанные с узбекской народной медициной: Автореферат диссертации доктора философии по историческим наукам. Ташкент.
- Катанов Н.Ф. Народные способы лечения у башкир и крещеных татар Белебеевского уезда Уфимской губернии. (1900). // Известия Общества археологии, истории и этнографии Казанского университета. Казань. Т. XVI. Вып. 1.
- Колбасенко И.С. (2006). Қазақтардың акушерлік маңызы бар кейбір әдет-ғұрыптары мен ырымдары. // Қазақ халқының дәстүрлері мен әдет-ғұрыптары. 2-том. Алматы.
- Қалшабаева Б.К. (2017). Халық медицинасындағы діни наным-сенімдердің семиотикасы мен семантикасы. //ҚазҰУ Хабаршысы. Тарих сериясы. №1. 1.
- Минибаева З.И. (2009). Народная медицина башкир Южного Урала и тюркских народов Сибири: общее и особенное. // Вестник Челябинского государственного университета. №37. История. Вып. 36.
- Сәнік З. (2017). Қазақ емшілігі мен дәрігерлігі. Астана. – 13-том.
- Тентигулкызы Н., Аалиева Г.К. (2017). Народная хирургия кыргызов по эпосу «Манас» // Научный журнал.
- Токарев С. А. (1964). Ранние формы религии и их развитие. М., 246 с.
- Төлеубаев Ә.Т. (2006). Қазақтағы бақсылық. // Қазақ халқының дәстүрлері мен әдет-ғұрыптары. 1-том. Алматы.
- Уәлиханов Ш. (1985). Қазақтардағы шамандықтың қалдығы. //Таңдамалы. Алматы.

References

- Aaliev G.K., Tentigulkizi N. (2017). Evolusia narodnoi medisini I ee mesto b sosialnoi strykture kirgizov po eposy «Manas». //Interaktivnaia nauka. [The evolution of traditional medicine and its place in the social structure of the Kyrgyz people according to the epos «Manas»] №12.

- Aldashev A., Alimkhanov J. (1992). Kazaktin qalik medisinasinin qupiasi. [The secret of Kazakh traditional medicine]. Almaty.
- Alektorov A.E. (2006). Kazakta balanin dyniege kelyi, tarbieleyi, ata-analardin ququqtari men biligi tyrali. [About birth, upbringing, parental rights and authority in the Kazakh people]. //Kazak qalkhinin dasturleri men adat-guruptari. [Traditions and customs of the Kazakh people. 2nd volume]. 2-tom. Almaty.
- Argynbaev H.A. (1994). Halyq ilimi haqynda [On public education]. QR UGA habarlary. Gymanitarlyq gylymdar seruiasy. National Academy of Sciences of the Republic of Kazakhstan. A series of humanities. № 1.
- Vasilev A. (1902). Narodnye sposoby i sredstva ypotrebliemye pri lechenii boleznei kirgizami Tyrgaiskoi oblasti //Tyrgaiskai gazeta. [Traditional methods of healing in Kyrgyz Turgai region. // Turgay newspaper]. №5.
- Divaev A. (1993). Tartý. Qurast. F. Orzaeva. [Tartu. F. Orzaeva]. Almaty.
- El arsynan jnağan etnografıalyq málimetterden. [Ethnographic data collected in the country] (2018).
- Jumanazarov X.S. (2018). Tradisii sbiazannie s yzbekskoi narodnoi medisini. Avtoferat dissertasii doktora filosofii po istorisheskim naukam. [Tradition associated with Uzbek traditional medicine. Abstract of the dissertation of the doctor of philosophy in historical sciences.]. Tashkent.
- Katanov N.F. (1900). Narodnie sposobi leshenie y Bashkir I kreahenix tatar Belebeevskogo yezda Yfimskoi gybernii. //Izvestia Obshestvo arheologii, istorii I etnografii Kazanskogo yuniversiteta. [Traditional methods of treatment in the Bashkirs and baptized Tatars of the Belebeysky district of the Ufa province]. Kazan. T. XVI. Bip. 1. S. 1-14.
- Kolbasenko N.S. (2006). Kazaktardin akysheerlik manizi bar keibir adat-guruptari men irimdari. //Kazak qalkhinin dasturleri men adat-guruptari. [Some Kazakh customs and rituals that have obstetric value. Traditions and customs of the Kazakh people.]. 2nd volume. Almaty.
- Kalshabaeva B.K. (2017). Qalik medisinasindagi dinu nanim senimderdin semiotikasi men semantikasi. //KazYU Khabarshisi. Tarikh seriasi. [Semiotics and semantics in the religious faith of traditional medicine. Ambassador of the Kazakh National University. A series of stories.]. №1. 196-202-bb.
- Minibaeva Z.I. (2009). Narodnaia medicina Bashkir Ugnogo Yrala I turkskix narodov Sibiri: obshee I osobennoe. [Folk medicine of the Bashkirs of the Southern Urals and the Turkic peoples of Siberia: the general and the particular]. //Vestnik Sheliabinskogo gosudarstvennogo universiteta. №37. Istoria. Vip. 36. S. 37-46.
- Sanik Z. (2017). Qazaq emshiligi men darigerligi. [Kazakh medicine.]. Astana. 13-tom.
- Tentigulkizi N., Aaliev G.K. (2017). Narodnaia khirurgia kirgizov po eposy «Manas». [Folk surgery of the Kyrgyz epic «Manas»]. Naushi gurnal.
- Tokarev S.A. (1964). Rannie formi religii I ix razvitie. [Early forms of religion and their development.]. Moskou.
- Toleubaev A.T. (2006). Kazaktagi baksilik. [Shamelessness in Kazakhstan]. Kazak qalkhinin dasturleri men adat-guruptari. 1-tom. Almaty.
- Yalihanov Sh. (1985). Qazaqtardagy shamandyqtyn qaldygy. [Remains of shamanism in the Kazakh people.]. Tandamaly. Almaty.